

بررسی گردشگری و سیر و سیاحت در فقه اسلامی

عصمت افشارمنش امیثم تارم ۲

دانشگاه آزاد اسلامی واحد جیرفت

(Afshar_esmat@yahoo.com)

چکیده

صنعت گردشگری از دیر باز مورد توجه بشر بوده است و دین مبین اسلام نیز توجه خاصی به امر گردشگری در قالب هایی چون واجب و مباح کرده است و به کرات به بعد تبادل فرهنگی و تعامل صلح آمیز ناشی از سفر اشاره دارد. قرآن کریم در بیش از ۲۰ آیه سیر و سفر را مورد سفارش قرار داده و با صیغه ی امر آورده است و این صنعت را عامل موثر در تعامل فرهنگ ها ، برقراری و تحکیم انس و الفت بین ملت ها می داند و موجبات بهبود ارتباطات بین المللی، بهبود سلامت جامعه و سایرمنافع اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و توسعه ی مناطق می شود. باعث گردشگری اسلامی، خصوصاً بررسی آن از دیدگاه قرآن کریم و سنت نبوی و ارائه ی مدلی اسلامی و فراهم کردن زمینه های گسترش گردشگری در پرتو قرآن و سنت به توسعه ی فهم، فرهنگ و ایده های گردشگری خواهیم بود. فقه اسلامی نیز با بهره گیری از قرآن و سنت و با امعان نظر به ضرورت و اهمیت مسأله گردشگری و جهانگردی برای ورود و حضور غیر مسلمانان در کشور اسلامی ضوابطی را متناسب با وضعیت آنان تعیین نموده است.

واژه های کلیدی: گردشگری-گردشگری اسلامی- مدل اسلامی گردشگری

۱- مقدمه

حیات بشری در دوران حاضر شاهد پدیده های فراگیری است که زندگی یکایک آدمیان را دستخوش تأثیر و تحول قرار داده است. یکی از این پدیده ها سیر و سفر و گردشگری است. همگام با پیشرفت های علمی و صنعتی بشر و بهره مندی روز افزون از مواهب و تسهیلات زندگی مادی و پس از تأمین نیازهای اولیه گرایش انسان به سفر با انگیزه های تفریح و تجربه اندوزی و عبرت گیری افزایش یافته است. نگاه منابع اسلامی اعم از آیات و روایات به این پدیده همچون سایر مقوله ها نگاهی منطقی و متعادل و در عین حال تعیین کننده و موثر می باشد، به طوری که ده ها آیه در قرآن و صدها روایت در سنت در این عرصه به راهنمایی مومنان نظر داشته و ضمن معرفی انواع سیر و سفر، اهداف ، آثار و جوانب مختلف آن را تبیین کرده اند. در مجموع می توان گفت تعالیم حیات بخش اسلام ، گردشگری را به مثابه ی عاملی برای رشد و شکوفایی و بلکه تعالی فرد و جامعه اسلامی مورد تأکید و تاکید قرار داده و جنبه های درس آموزی و عبرت اندوزی آن را برجسته تر نموده است. برای شناخت گردشگری در آیین آیات و روایات شناخت معادل واژه ی جهانگردی در زبان وحی لازم و ضروری است. همه ی مخلوقات الهی در سیر و سفر از مکانی به مکان دیگر و از زمانی به زمان دیگر، در جهت کمال حرکت می کنند. قرآن برای هدایت بشر نازل

شده است، در آیه های بسیاری بر سیر و سفر تأکید داشته و در خطاب های مختلف از انسان دعوت می کند به مسافرت و زمین گردی بپردازند. گردشگری از مهم ترین ابزارهای تبادلات میان فرهنگی محسوب می شود. گستره وسیع گردشگری که هم مسافرت های برون شهری را شامل می گردد و هم مسافرت های برون مرزی را در بر می گیرد، زمینه مناسبی را برای رفت و آمدهای فرهنگی ایجاد می نماید که در اثر آن فواید اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی هم در پی خواهد داشت که بیشترین منافع عائد کشور میزبان می گردد. تأمل در آیات و روایات مربوط به موضوع ما را به این نکته رهنمون می سازد که نگاه اسلامی در این مسئله علاوه بر فواید مادی سفر، بر آثار معنوی آن هم معطوف می باشد و از همین روست که می بینیم بیش از تفریح و «تنزه» و کسب مال و تجارت، عبرت پذیری، درس آموزی و «افاده عقل» مورد تأکید قرار گرفته است. فقه اسلامی نیز با بهره گیری از قرآن و سنت و با امعان نظر به ضرورت و اهمیت مسأله گردشگری و جهانگردی و آثار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن علی الخصوص در زمینه تبلیغ اسلام برای ورود و حضور غیر مسلمان در کشور اسلامی شرایط و ضوابطی را متناسب با وضعیت آنان تعیین نموده است. روشن شدن مرزهای فقهی این موضوع از این جهت دارای اهمیت است که از لازمه های اصلی ایجاد فضای همکاری بین المللی در حوزه رفت و آمد گردشگران در جهت توسعه صنعت گردشگری، تبیین احکام و آثار فقهی - حقوقی آن در کشورهای اسلامی به ویژه جمهوری اسلامی ایران می باشد که عدم توجه به این نکته می تواند مشکلات متعددی را در حوزه های داخلی و خارجی بوجود آورد.

۲- بیان مساله

گردشگری تأثیرات مثبت و منفی را بر روی نواحی گردشگری و نیز هزینه های کشورهای ایجاد می کند (Baedcharoen, 2003) این صنعت به عنوان صنعت نو ظهور عصر جدید به یکی از ارکان اصلی اقتصاد تجاری جهان تبدیل شده است. امروزه از گردشگری به عنوان صنعت بدون دود که هم علت و هم پیامدی در روند جهانی شدن است یاد می شود. رشد سریع گردشگری به مثابه یک صنعت، موجب آن شد که بسیاری از حکومت ها به گردشگری به عنوان مولفه مهم رشد و توسعه اقتصاد محلی و ملی بنگرند و این امر موجب رشد توریسم به عنوان یک حوزه علمی و دانش گردیده است (Robinson). تردیدی نیست که کشور ایران با دارا بودن موقعیت طبیعی و بویژه اقلیمی مناسب و آثار باستانی ارزنده می تواند در فصول چهارگانه سال، محیطی جذاب و مورد توجه برای گردشگران باشد، بنابر این در صورت توجه مسئولین و دست اندرکاران به اهمیت ابعاد اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی صنعت توریسم و رفع معضلات پیش رو با همکاری و همیاری همه جانبه، این صنعت می تواند یکی از منابع مهم تأمین نیازهای ارزی کشور محسوب و در این راستا، راهگشایی برای توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور به شمار آید.

الگوهای فرهنگی یک جامعه نخست بر شهروندان و توانایی و میل آنها به مسافرت اثر می گذارد، بگونه ای که موجب ایجاد انگیزه برای مسافرت های برون مرزی می شود و شیوه یا شکل این مسافرت را تعیین می کند و دوم در صنعت گردشگری، فرهنگ (فعالیت ها، رویدادها یا محصولات فرهنگی) بعنوان عامل جذب عمل می کند. (وای گی، ۱۳۸۸: ۳۰۳) و هر چه شناخت مردم از همدیگر و از سرزمین همدیگر بیشتر می شود، روابط دوستانه تر و صمیمانه تر می گردد. (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۶: ۶) از سویی سکنی گزیدن و سفر کردن به شهرهای متمدن و بزرگ، آدمی را به ره آوردهای تمدن و ابتکارات و اختراعات بشری آشنا می سازد و فاصله تمدن ها و پیشرفت ها را به مردم نشان می دهد و نیز افقی ژرف تر و گسترده تر از آن چه در آن می زید به روی آنان می گشاید. (مغینه، ج ۴: ۱۸۲)

از جنبه دینی نیز باید گفت که در اسلام مانند ادیان دیگر بر اهمیت سیر و سیاحت تأکید ویژه ای شده است. شاید قرآن نخستین کتابی باشد که اهمیت سیر و سیاحت و گردشگری را بوضوح و تفصیل به مردم نشان داده و از آن ها خواسته

است تا در زمین بگردند و در آثار برجای مانده از گذشتگان بیندیشند و از سر گذشتشان پند بگیرند. (کاظمی، ۱۳۸۷: ۷) در قرآن مجید به سیر و سیاحت و گردش در زمین و در آفاق و انفس بسیار سفارش و تأکید شده است. این تأکید بنا به اهمیت سیر و سفر و بهره‌های گوناگون آن است. سیر در زمین و آفاق گیتی، نگاهی بر آثار و اماکن بازمانده از گذشتگان و مطالعه در تاریخ، سنت‌ها و قوانین مردمان پیشین همراه با اندیشه و درنگ برای پند آموزی و حکمت اندوزی و آگاهی از سیره بزرگان و احوال نیک و بد مردمان است. (ثواقب و رحمانی، ۱۳۸۵: ۳۵) بنابر این از آنجا که بخش وسیعی از سیاست‌های گردشگری در کشورهای اسلامی، به نتایج فرهنگی و نگاه دینی به آن معطوف است و اسلام و فقه اسلامی ارتباط محکمی با سیاست‌های جذب گردشگر دارند، در این پژوهش سعی بر آن است که گردشگری را از منظر قرآن و تعالیم اسلامی و فقهی مورد مطالعه قرار داده و دیدگاه اسلام و فقه اسلامی را در این زمینه مورد مطالعه و ارزیابی قرار دهیم.

۳- اهداف تحقیق

بررسی دیدگاه اسلام در مورد گردشگری و معرفی رویکردهای آن

بررسی حدود گردشگری در اسلام و فقه اسلامی

ارائه راهبردهای گسترش گردشگری بر مبنای الگوهای مبتنی بر فرهنگ اسلامی.

به طور کلی هدف از این تحقیق، بررسی حدود گردشگری اسلامی از منظر الگوهای فرهنگی اسلام و فقه اسلامی و نیز ارائه راهبردهایی جهت گسترش صنعت توریسم بر پایه الگوهای اسلامی می باشد.

۴- صنعت توریسم از منظر فقه

دین اسلام در کلیه شئون و روابط انسانی دخالت کرده و برای همه مقرراتی وضع کرده است، لیکن این بدان معنا نیست که برای هر موضوع با عنوان ویژه و متداول امروزی آن، حکم خاصی مقرر داشته است، بلکه گاهی کلیات و یا اصول و قواعدی وضع فرموده که می توان از آن، حکم موضوع مورد نظر را به دست آورد.

از آنجایی که صنعت توریسم از مباحثی نو بوده و در منابع و متون فقهی، مطالب زیادی در زمینه به عنوان یک صنعت یافت نمی شود، لذا وظیفه فقها و پژوهشگران فقه است که با توجه کامل به شرایط زمان و مکان، پس از اثبات مشروعیت این صنعت، احکام و قواعد مربوط به آن را با کمک منابع و مصادر فقهی به دست آورده و تبیین نمایند.

مواردی مانند: انواع سفر بر اساس حکم شرعی؛ دستورها و احکام قرآنی درباره سیر و سفر، اهمیت سیر و سفر در احادیث و سیره معصومان حقوق و وظایف جهانگردان غیر مسلمان در سرزمین‌های اسلامی و همچنین جهانگردان مسلمانی که به گردشگری می پردازند؛ مسائل و محدودیت‌های زنان در صنعت توریسم، آداب معاشرت و همزیستی با گردشگران غیر مسلمان، بازدید جهانگردان غیر مسلمان از مکانهای مقدس مذهبی و همچنین احکام خرید و فروش با غیر مسلمانان در صنعت توریسم و ... در این پژوهش سعی نموده ایم با استفاده از آیات قرآن، احادیث و سیره معصومان(ع) و همچنین اقوال فقها، در حد توان، مسائل مربوط به صنعت توریسم از دیدگاه فقه را بررسی نموده و احکام شرعی مربوط به آن را تبیین نمائیم.

۵- توریسم و گردشگری از منظر فقه و حقوق

قرآن کریم، در بسیاری از آیات مسلمانان را به سیر و سیاحت و گردشگری در زمین با اهداف روشن فراخوانده است. پیشوایان دین نیز، با الهام از آموزه‌های وحی، گردشگری را با عبارت‌های گوناگون ستوده‌اند و پیروان خود را به سیر و سیاحت و بهره‌گیری از مواهب آن تشویق نموده‌اند. فقهای اسلام نیز با توجه به دستاوردهای بلند و سازنده سیر و سیاحت به آن اهمیت ویژه داده‌اند و بر این باورند که شناخت انسان از هستی و آشنایی با اقوام و گروه‌های گوناگون در پرتو سیر و سیاحت میسر است. از این رو در این مقاله ابتدا به معنا و مفهوم گردشگری، واژه‌شناسی، طرح مسئله و پیشینه گردشگری پرداخته شده است و

سپس آیات قرآن که در مورد سیر و سیاحت آمده اند مورد بررسی قرار گرفته شده و آیات با سیاق دستوری و سیاق عتابی جداگانه آورده شده است و سپس به بررسی گردشگری از دیدگاه معصومین (ع) و سیره آنان در برخورد با گردشگران پرداخته شده و بعد از آن مسائل فقهی گردشگری و همچنین گردشگری در کشورهای اسلامی، حقوق گردشگران غیرمسلمان در کشورهای اسلامی و برخی دستاوردهای گردشگری بیان شده است و در آخر از مباحث مطرح شده نتیجه گیری شده است.

۶- چالش‌های فقهی - حقوقی حضور گردشگران غیرمسلمان در کشورهای اسلامی

رفت و آمد شهروندان کشورهای مختلف از ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر است و عدم توجه به این مسأله پیامدهای نامطلوبی خواهد داشت. دین اسلام گردشگری و آثار مثبت آن را مدنظر داشته است و از این -رو آیات مختلفی از قرآن کریم و روایات مأثوره از ائمه- معصومین علیهم السلام با امر و تشویق به «سیر» و «سیاحت» و «سفر» ابعاد مادی و معنوی گردشگری را مورد توجه قرار داده -اند. فقه اسلامی نیز با بهره -گیری از قرآن و سنت و با امعان نظر به ضرورت و اهمیت مسأله- گردشگری و جهانگردی برای ورود و حضور غیرمسلمانان در کشور اسلامی ضوابطی را متناسب با وضعیت آنان تعیین نموده است. در مورد چالش -های فقهی حضور گردشگران غیرمسلمان در کشور اسلامی مباحث متعددی قابل طرح است. ابتدا پاسخ به این سؤال ضروری می -نماید که آیا ورود اولیه- غیرمسلمانان به کشور اسلامی و اقامت آنان در آنجا امکان -پذیر است یا خیر؛ و وضعیت رفت -و آمد آنان در گستره- کشور اسلامی چگونه می -باشد؟ پس از پاسخ به این سئوالات باید بازدید گردشگران غیرمسلمان از اماکن مقدس مورد بررسی قرار بگیرد. در ادبیات فقهی ما این موضوعات تحت سه عنوان «ورود کفار به مسجدالحرام»، «سکنی‌گزینی کفار در سرزمین حجاز» و «ورود کفار به مساجد» مورد بحث قرار گرفته -اند. بحث تفصیلی در دو مورد نخست به دلیل مبتلا به- نبودن در کشور ما بی- فایده خواهد بود اما بررسی ورود غیرمسلمانان به مساجد و سایر اماکن مذهبی دارای اهمیت است.

۷- نقش سیر و سیاحت در ایجاد و توسعه تمدن اسلامی

تمدن، پیشینه‌ای طولانی در جامعه بشری دارد و مراحل گوناگونی را طی کرده تا به این مرحله از رشد و تکامل رسیده است. در تاریخ بشریت تمدن‌های گوناگونی ظهور یافته‌اند، اما تمدنی پایدار است که از دستاوردهای گذشتگان بهره ببرد و دانش‌های گوناگون را به اندوخته‌های علمی خود بیفزاید و عقل و خرد را ملاک عمل قرار دهد.

تمدن اسلامی نیز با الهام از دستوره‌های قرآن و پیامبر که انسان‌ها را به دانش‌آموزی دعوت می‌کند و علم و تقوا را بر همه چیز مقدم می‌دارد، بارور شد و توانست بخش مهم جهان را در برگیرد و دانش‌های مختلف را به تعالی برساند و پیشرفت‌های علمی چشمگیری برای بشریت به ارمغان آورد.

دوران شکوفایی تمدن اسلامی از قرن دوم آغاز و تا قرن دوازدهم ادامه داشت و در این مدت فراز و نشیب‌های بسیار داشته است. عظمت تمدن یک ملت یا مکتب با توجه به نکته‌های گوناگونی روشن می‌شود که از جمله آنها، فرهنگ، آثار معماری و هنری، پیشرفت‌دانش‌های گوناگون و جهانگردی و سیر و سیاحت عالمان و اندیشمندان است که این ویژگی، هم با دانش و تبادل دیدگاه‌ها و هم با امنیت‌اجتماعی در پیوند است. با توجه به این ویژگی‌ها، درخشان‌ترین تمدن اسلامی را در قرن چهارم دانسته‌اند، در این زمان سرزمین اسلام از نظر وسعت و گستره از هند تا اندلس و از قفقاز تا آفریقا بوده که در قرن‌های بعد گسترش یافته است. در این مقاله بر آنیم تا نقش گردشگری در ایجاد و رشد تمدن اسلامی را مورد بررسی قرار دهیم. قبل از ورود به اصل موضوع ذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که قرآن کریم این کتاب هدایت، بیش از همه به سیر و سیاحت در زمین توصیه و سفارش می‌نماید. قرآن در بیش از شش آیه فرمان به سیر در زمین می‌دهد و در افزون از هفت آیه به صورت استفهام و سؤال انسان‌ها را به گردش و سیر در زمین دعوت می‌کند تا آثار گذشتگان را ببینند و از آن عبرت بگیرند. در سوره

عنکبوت برای آگاهی از چگونگی آفرینش دستور به سیر می‌دهد و در آیه‌های دیگر برای خردورزی در مسائل و آگاهی از وضعیت گذشتگان سیر در زمین را از همه می‌خواهد و حتی برای آگاهی از سنت گذشتگان آنرا واجب دانسته و موجب هدایت پارسایان می‌داند، چرا که در ادامه آیه می‌فرماید: «هذا بیان للناس و هدی و موعظه للمتقين.» این تشویق‌ها و ترغیب‌های آیات و روایات به علم‌آموزی، موجب شد روحیه جست‌وجوگری در میان مسلمانان تقویت شود و آنان برای گسترش علم و دانش و آگاهی از اوضاع جهان در مناطق و سرزمین‌های مختلف به گردش‌گری بپردازند و صاحب علوم و اندیشه‌ای شوند که بر دنیا فائق آیند و حرف اول را در بسیاری از علوم بزنند. جهانگردان مسلمان با دقت و تحقیقی که در مناطق گوناگون جهان داشتند، توانستند کتاب‌هایی در باب تاریخ و جغرافیا و شگفتی‌های جهان بنگارند و گزارش دقیق و شگفت‌انگیزی ارائه دهند و در مردم‌شناسی و گزارش آداب و رسوم نژادهای گوناگون موفق باشند.

۸- نتیجه‌گیری

با توجه به موارد ارائه شده و بررسی تحلیل‌های برگرفته از متون گفته شده در بخش‌های قبلی سیر و سفر از جمله موضوعاتی است که مورد توصیه و تاکید قرآن مجید قرار گرفته است. قرآن مجید در هفت مورد با حالت استفهام انکاری (اولم یسیروا - اقلم یسیروا)* سؤال می‌کند که چرا در زمین سیر نمی‌کنید. در شش مورد نیز خطاب امری است و دستور می‌دهد که در زمین سیر کنید (سیروا)**.* گرچه اهداف سیر و سفر و جهانگردی متعدد و متنوع است، بررسی کوتاه و اجمالی نشان می‌دهد که موارد ذکر شده در قرآن همه با اهداف فرهنگی توأم است. قرآن در یازده مورد هدف این کار را تعمق و اندیشیدن در عاقبت و احوال گذشتگان دانسته که در چهار مورد از آنها نگرش در احوال گذشتگان دروغگو و مجرم مورد تاکید قرار گرفته است و دو مورد باقی مانده به نگرش و اندیشه در چگونگی پیدایش خلقت و شکوفایی عقل و دل اختصاص دارد. بدیهی است که در سیر و سفر به خصوص به نقاط مختلف دنیا انسان با مشاهده موجودات بی نظیر الهی مانند حیوانات، بیابانها، جنگلهای، کوهها، اقیانوسها، شهرها و انسانهای مختلف که در نژاد و رنگ، فرهنگ و رسوم، دین و آیین، خلق و خو و... با یکدیگر اختلاف دارند، خدا را که خالق همه موجودات است بالعیان مشاهده می‌کند و دست از خرافه پرستی و بی‌ایمانی بر می‌دارد. به همین دلیل این موضوع مورد توصیه و تاکید اسلام قرار گرفته است.

گفتنی است که یکی از بهترین راه‌هایی که امروزه برای دعوت غیرمسلمانان به اسلام و آشنایی سایر مسلمانان با اسلام ناب وجود دارد، جلب جهانگردان و پذیرایی از آنان است تا غیر مسلمانان از نزدیک و بدون واسطه با تعالیم اسلام و رفتار مسلمانان آشنا شوند و به اسلام بگردند. نکته آخر اینکه اگر رهبران مذهبی و سیاسی به تقویت ایمان و روح دینی مردم همت بگذارند و کشور را به عنوان الگویی مناسب برای مردم جهان در آورند، نه تنها ورود جهانگردان آسیبی به فکر و فرهنگ جامعه وارد نمی‌سازد، بلکه بهترین راه برای دعوت جهانیان به اسلام است. اگر مسلمانان قوت و غنای فرهنگ و دین خویش را باور کنند هیچ آسیبی نخواهند دید. دیگر اینکه اگر رهبران و عموم مردم تأثیر سرمایه‌گذاری فکری و اقتصادی در این بخش را دریابند، مسلماً با استفاده از راه‌های مختلف به ترویج و گسترش آن خواهند پرداخت.

مراجع

-قرآن کریم

-تجیح البلاغه

-ابن اثیر (۱۹۹۵): الکامل فی التاریخ، جلد اول، دارالکتب العلمیه.

-ابن فارس، احمد بن زکریا (۱۴۰۴): معجم مقاییس اللغة، جلد چهارم، مکتب الاعلام الاسلامی، قم.

-ابن منظور، جمال الدین (۱۴۱۶): لسان العرب، جلد دهم، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت.

- الوانی، سید مهدی (۱۳۷۳): ساز و کارهای لازم برای توسعه پایدار جهانگردی، خلاصه مقالات برگزیده دومین اجلاس ایرانگردی جهانگردی فرهنگ و توسعه، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- پاپلی یزدی، محمد حسین و مهدی، سقایی (۱۳۸۶): گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، چاپ دوم، انتشارات سمت.
- تنکابنی، فرید و مرتضی، الحدیث (۱۳۷۷): روایات ترتیبی از مکتب اهل بیت (ع)، چاپ یازدهم، جلد دوم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ثواب، جهانبخش و محمد جواد، رحمانی (۱۳۸۵): سیر و سیاحت در قرآن مجید، چاپ اول، انتشارات مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
- جهانیان، منوچهر و زهرا نادعلی پور (۱۳۸۸): مدیریت گردشگری و تعاریف، ماهیت و اجزاء، چاپ اول، انتشارات جهاد دانشگاهی.
- الحر العاملی، محمد بن الحسن (۱۹۹۳): تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جلد چهاردهم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، بیروت.
- (1993) ----- -تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جلد یازدهم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، بیروت .
- (1993) ----- -تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جلد هشتم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، بیروت .
- خرمشاهی، بهاء الدین و هیئت مترجمان (۱۳۷۴): فرهنگ دین، چاپ اول، انتشارات طرح نو.
- داس ویل، راجر (۱۳۸۴): مدیریت جهانگردی، ترجمه سید محمد اعرابی و داود ایزدی، چاپ سوم، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- رحیم پور، علی و سید داوود، موسوی (۱۳۷۹): سیمای جهانگردی اسلامی، چاپ اول، نشر بحیا.
- رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۶)، جغرافیا و صنعت توریسم، چاپ هفتم، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۷۰): رسالت تشیع در دنیای امروز، چاپ اول، انتشارات دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۶۸): مکارم الأخلاق، چاپ ششم، منشورات الشریف الرضی، قم.
- الطبری الطوسی، امین الاسلام ابی علی الفضل بن الحسن (۱۹۹۵): مجمع البیان فی تفسیر القرآن، جلد سوم، مکتبه الحیاه، بیروت.
- قره نژاد، حسن (۱۳۸۸): صنعت گردشگری و تحلیل های اقتصادی آن، چاپ اول، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، اصفهان.
- کاظمی، مهدی (۱۳۸۷)، مدیریت گردشگری، چاپ سوم، انتشارات سمت.
- کلانتری، علی اکبر (۱۳۷۶): فقه و صنعت گردشگری، مجله فقه، ش ۱۴، صص ۱۵-۵۴.
- لومسدن، لس (۱۳۸۰): بازاریابی گردشگری، ترجمه ابراهیم گوهریان، چاپ اول، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- لی، جان (۱۳۷۸): گردشگری و توسعه در جهان سوم، ترجمه عبدالرضا رکن الدین افتخاری و معصومه السادات صالحی امین، شرکت چاپ و نشر بازگانی، تهران.